

Цвеліх П. В.,

аспірант кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»**ПРИКОРДОННА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ЯК ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНІВ,
ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ. СТ. 332–332², 334 КК УКРАЇНИ**

Анотація. У статті, у тому числі і в історичній ретроспективі, аналізується об'єкт кримінальних правопорушень у сфері недоторканості державних кордонів. Доводиться, що найбільш поширений у вітчизняній кримінально-правовій доктрині підхід, згідно з яким об'єктом діянь, передбачених ст. ст. 332–334 чинного КК України, визнається встановлений законодавством порядок перетинання державного кордону України (цю позицію займають і розробники проєкту нового КК України), є необґрунтованим, оскільки, з одного боку, зазначений порядок внаслідок вчинення згаданих діянь шкоди не зазнає і завжди залишається незмінним, а з іншого – асоціювання об'єкта цих злочинів з порядком перетинання державного кордону ігнорує їх справжню спрямованість, що залягає у площині державної безпеки. Аргументується, що недоторканість державних кордонів є складовою національної безпеки і охороняється першим розділом Особливої частини КК. Підтримується позиція щодо диференціації державної та національної безпеки, як самостійних об'єктів кримінально-правової охорони. Наголошується на необхідності виокремлення державної безпеки, як захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу, яка є складовою національної безпеки та власно державної безпеки, як захищеності інших життєво важливих національних інтересів, що є комплексним поняттям і включає до себе, у тому числі, і прикордонну безпеку. Робиться висновок, що видовим об'єктом діянь, передбачених ст. ст. 332–332² та 334 є прикордонна безпека держави (порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю на неї не посягає), яка становить собою сукупність суспільних відносин з реалізації життєво важливих інтересів держави у прикордонному просторі, нормальне функціонування яких забезпечується шляхом встановлення режиму державного кордону України. Пропонується внести відповідні зміни як до назви розділу XIV Особливої частини чинного КК, так і до назви розділу 9.3 проєкту нового КК України.

Ключові слова: об'єкт кримінального правопорушення, порядок управління, державні злочини, недоторканість державних кордонів України, перетинання, режим державного кордону України, національна безпека, державна безпека, прикордонна безпека.

Tsvelikh P. V. State border security as the object of crimes under articles 332–332² and 334 of the Criminal Code of Ukraine

Abstract. The article analyzes, including from a historical perspective, the object of criminal offenses in the sphere of the inviolability of state borders. It is argued that the most widespread approach in Ukrainian criminal law doctrine – according to which the object of the acts provided for in Articles 332–334 of the current Criminal Code of Ukraine is the legally established procedure for crossing the state border of Ukraine (a position also taken by the drafters of the new Criminal Code) – is unfounded. On the one hand, this procedure does not suffer harm as a result of the mentioned actions and always remains unchanged; on the other hand, associating the object of these crimes with the border-crossing procedure ignores their true orientation, which lies in the realm of state security.

It is argued that the inviolability of state borders is an integral part of national security and is protected under Section I of the Special Part of the Criminal Code. The article supports the position that state security and national security should be differentiated as distinct objects of criminal law protection. It is emphasized that state security – understood as the protection of state sovereignty, territorial integrity, and the democratic constitutional order – should be distinguished as a component of national security, while state-level security in a broader sense should also include the protection of other vital national interests, including border security.

The article concludes that the generic object of the acts provided for in Articles 332–332² and 334 is the state's border security, which does not include violations related to the transfer of goods subject to state export control (as such acts do not infringe upon this security). Border security is defined as a set of public relations

aimed at realizing the state's vital interests in the border space, the proper functioning of which is ensured through the establishment and maintenance of the state border regime of Ukraine.

It is proposed to amend both the title of Section XIV of the Special Part of the current Criminal Code and the title of Section 9.3 of the draft of the new Criminal Code of Ukraine accordingly.

Key words: *object of a criminal offense, administrative procedure, state crimes, inviolability of Ukraine's state borders, border crossing, state border regime, national security, state security, border security.*

Постановка проблеми. Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК України, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно-небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом. До кола обов'язкових елементів цього складу, у вітчизняній теорії кримінального права, традиційно відносять і об'єкт. Такий підхід зумовлює необхідність чіткого й однозначного вирішення питання щодо спрямованості того чи іншого кримінально-протиправного діяння, у тому числі і на нормативному рівні. У протилежному випадку, позитивне вирішення питання щодо наявності підстави кримінальної відповідальності стає неможливим.

Огляд останніх досліджень і публікацій свідчить, що об'єкт діянь, передбачених ст. ст. 332–334 КК України, пов'язується або із суспільними відносинами з охорони суверенітету України, цілісності і недоторканості її кордонів або, у переважній більшості випадків, із встановленим порядком перетинання державного кордону України (цю позицію займають і автори проекту нового КК України), що не зовсім погоджується із справжньою спрямованістю зазначених злочинів.

Метою статті є доведення тези про те, що діяння, відповідальність за які встановлена ст. ст. 332–332² та 334, посягають на прикордонну безпеку, що є складовою державної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній кримінально-правовій літературі, в площині визначення об'єкта кримінальних правопорушень у сфері недоторканості державних кордонів, сформувався дві основні позиції. Одні автори вважають, що таким виступають суспільні відносини з охорони суверенітету України, цілісності і недоторканості її кордонів [1, с. 880, 884; 2, с. 438], а на думку інших – при вчиненні зазначених посягань страждає встановлений порядок перетинання державного кордону України [3, с. 767; 4, с. 764]. Доволі

неоднозначно вирішується і питання щодо спрямованості такого діяння, як порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю (ст. 333). В одних випадках стверджується, що основним безпосереднім об'єктом цього злочину виступають відносини національної безпеки України, її міжнародного авторитету у сфері дотримання міжнародних зобов'язань щодо нерозповсюдження зброї масового знищення, недопущення її використання з терористичною та іншою протиправною метою, а недоторканість державного кордону України є лише його додатковим об'єктом [2, с. 441], а в інших – основний безпосередній об'єкт згаданого діяння пов'язується із встановленим порядком здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю [3, с. 775; 4, с. 769]. Врешті решт, дискусійним є і питання щодо основного безпосереднього об'єкту порушення правил міжнародних польотів (ст. 334), який або пов'язується із недоторканістю повітряних кордонів України [2, с. 444], або з безпекою міжнародних польотів та безпекою безперешкодного перетинання кордону України одночасно [4, с. 772].

Цілком очевидно, що позиціонування недоторканості державних кордонів лише як додаткових об'єктів у межах складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 333 КК та ст. 334, не дозволяє розглядати ці діяння як такі, що, насамперед, спрямовані на цей об'єкт кримінально-правової охорони. Показово у цьому сенсі є ст. 258⁶ КК «Перетинання державного кордону України з терористичною метою», де недоторканість державного кордону України є додатково охоронюваним об'єктом, а основна спрямованість цього злочину пов'язується із громадською безпекою. Втім, навіть у найсучасніших джерелах, діяння, передбачені ст. 333 та ст. 334 традиційно відносять до посягань у сфері недоторканості державних кордонів [5, с. 11].

Дещо іншу позицію у зазначеному питанні займають розробники проєкту нового КК України [6], підготовленою Робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи, створеної відповідно до Указу Президента України від 7 серпня 2019 р. Пропонуючи систему кримінальних правопорушень проти порядку перетинання державного кордону України, вони обмежують її такими злочинами, як незаконне перетинання державного кордону України особою, якій заборонено перебувати на території України (ст. 9.3.4), переміщення особи через державний кордон України (ст. 9.3.5), сприяння незаконному перетинанню державного кордону України, проїзду через територію України чи держави – члена Європейського Союзу або проживання в ній (ст. 9.3.6) та кримінальними проступками, як-от незаконне перетинання державного кордону України (ст. 9.3.8) і самовільна зміна демаркації державного кордону України (ст. 9.3.9). Що ж стосується діянь, передбачених ст. ст. 333 та 334 чинного КК, то їх розробники проєкту до згаданої системи не включили. Своє рішення щодо ст. 334 вони пояснюють тим, що вліт в Україну або виліт з України без відповідного дозволу має кваліфікуватися, у відповідних випадках, як незаконне перетинання державного кордону України, а не додержання зазначених у дозволі маршруту, місця посадки, повітряної траси, коридору або ешелону – як кримінальне правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту [7, с. 353]. Тобто, вліт в Україну або виліт з України без відповідного дозволу позиціонується як один із способів незаконного перетинання державного кордону і, в цьому аспекті, зберігає свою кримінально правову природу, як посягання на недоторканість державних кордонів. Про порушення встановленого порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю, розробники проєкту, при аргументації свого рішення, не згадують [7, с. 353].

Спрямованість цього діяння на встановлений порядок перетинання державного кордону дійсно викликає певні сумніви. Відповідно до преамбули Закону України від 20 лютого 2003 р. «Про державний контроль

за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» його метою є забезпечення захисту національних інтересів України, дотримання ним міжнародних зобов'язань щодо нерозповсюдження зброї масового знищення, засобів її доставки, обмеження передач звичайних видів озброєння, а також здійснення заходів щодо недопущення використання зазначених товарів у терористичних та інших протиправних цілях. Згідно п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р., національні інтереси України – це життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян. Національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз (п. 9 ч. 1 ст. 1). Виходячи з наведених приписів, порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, що підлягають державному експортному контролю скоріше є посяганням на основи національної безпеки України, громадську безпеку чи міжнародний правопорядок, аніж діянням у сфері недоторканості державних кордонів. До того ж, як цілком слушно підкреслюється у науково-практичних коментарях, цей злочин може вчинятися і на території України [1, с. 698; 4, с. 772]. Але розробники проєкту не тільки не передбачають порушення порядку здійснення міжнародних передач товарів, як кримінальне правопорушення проти порядку перетинання державного кордону України, а й не розглядають його як посягання на інші об'єкти кримінально-правової охорони.

Як вже зазначалося, складовою національної безпеки є захищеність від реальних та потенційних загроз і територіальної цілісності України. Відповідно до ч. 2 ст. 17 Конституції, захист територіальної цілісності і недоторканості України покладається на Збройні Сили України. Тобто, недоторканість території України в межах існуючих кордонів теж є складовою основ національної безпеки,

охорона якої здійснюється у межах I розділу Особливої частини (ст. 110). Втім, видовий об'єкт діянь, передбачених ст. ст. 332–334 чинного КК України теж позиціонується як недоторканість державних кордонів, чого вітчизняні КК, які передували КК 2001 р., не передбачали. Впроваджений законодавцем підхід був пов'язаний з певними історичними передумовами.

За КК УРСР 1922 р., виїзд за кордон чи в'їзд в УРСР без паспорта або без дозволу належної влади, які каралися примусовими роботами на строк до шести місяців або штрафом до 500 крб золотом (ст. 98), розглядалися як злочини проти порядку управління (розділ II «Про злочини проти порядку управління» глави I «Державні злочини»). Відповідно до ст. 74 цього законодавчого акту, злочином проти порядку управління визнавалося будь-яке діяння, спрямоване на порушення правильного функціонування підлеглих органів управління чи народного господарства, поєднане із спротивом чи непокорою законам радянської влади із перешкоджанням діяльності її органів та іншими діями, що викликають послаблення сили та авторитету влади.

Аналогічний підхід був притаманний і КК УРСР 1927 р. Тут передбачалася відповідальність за виїзд за кордон або в'їзд в СРСР без встановленого паспорта чи дозволу належної влади (ст. 80), а також за самовільне повернення особи, вигнаної на підставі вироку суду за межі СРСР (ст. 81). Згадані норми були розташовані у розділі Б «Інші злочини проти порядку управління» глави II «Злочини проти порядку управління». Родовий об'єкт зазначених посягань визначався так само, як і у попередньому КК. При цьому лише додавалося що ці діяння вчиняються без контрреволюційної мети (ст. 55).

Наприкінці 50-х років минулого століття законодавець перейменував «Особливо небезпечні для СРСР злочини проти порядку управління» та «Інші злочини проти порядку управління» в «Інші державні злочини»

Цей підхід знайшов відображення в КК УРСР 1960 р., у розділі 2 «Інші державні злочини» глави I «Державні злочини» (з 1992 р. «Інші злочини проти держави» та «Злочини проти держави» відповідно) якого встановлю-

валася відповідальність за незаконне перетинання державного кордону України (ст. 75) та порушення правил міжнародних польотів (ст. 76). Законом від 18 січня 2001 р. розділ 2 «Інші злочини проти держави» глави I «Злочини проти держави» був доповнений ст. 75¹ – «Незаконне переправлення осіб через державний кордон України».

Територіальна цілісність України, яка могла бути порушена шляхом зміни території або державного кордону всупереч порядку, встановленого Конституцією, охоронялася ст. 62 (Законом України від 24 грудня 1993 р., ст. 62 «Антирадянська агітація і пропаганда» набула нової редакції і назву «Посягання на територіальну цілісність України»), яка була розташована у розділі I «Особливо небезпечні злочини проти держави» глави I «Злочини проти держави». Відмінною рисою особливо небезпечних злочинів проти держави в теорії кримінального права традиційно визнавалося наявність в них так званого антирадянського, а пізніше антидержавного фону чи умислу, яким інші злочини проти держави не характеризувалися.

Оскільки на початок XXI століття поділ державний злочинів на особливо небезпечні та інші втратив свою актуальність, розробники проекту чинного КК запропонували дещо інший підхід, відповідно до якого у першому розділі Особливої частини, що отримав назву «Злочини проти основ національної безпеки України», були зосереджені лише колишні особливо небезпечні злочини проти держави. Розділ інших злочинів проти держави був розформований, внаслідок чого свого об'єкта набули і діяння, передбачені ст. ст. 332–334 КК. Поняття цього об'єкта розробники зв'язали з недоторканістю державних кордонів, оскільки у межах ст. 62 КК УРСР 1960 р., вона не згадувалася і посягання на неї не характеризувалося наявністю антидержавного умислу, що, вірогідно, було помилковим рішенням, тому, що територіальна цілісність і недоторканість державних кордонів є складовими національної безпеки (цей факт підтверджується і найменуванням чинної редакції ст. 110 «Посягання на територіальну цілісність і недоторканість України»). До того ж, посягання, передбачені

ст. ст. 332–334, об'єктивно невзможі завдати шкоди такому об'єкту кримінально-правової охорони, як недоторканість державних кордонів. Напевно, усвідомлюючи цю обставину, розробники проєкту нового КК України запропонували інше рішення, згідно з яким об'єктом згаданих кримінальних правопорушень визнається порядок перетинання державного кордону України (розділ 9.3).

Слід підкреслити, що у вітчизняних джерелах, той чи інший встановлений законодавцем порядок (переміщення, фінансування, кредитування, оподаткування, випуску, проведення, обігу тощо) доволі часто розглядається як об'єкт тих чи інших кримінальних правопорушень. Але як слушно зазначає І. І. Чугуніков, порушення встановленого законодавцем порядку (переміщення, обігу тощо) характеризує не об'єкт, а об'єктивну сторону відповідного діяння. Порушення тих чи інших законодавчих приписів заподіює шкоду не їм, а тому, заради чого вони встановлювалися. До того ж, цей порядок об'єктивно не може зазнавати шкоди і після вчинення посягання завжди залишається незмінним [8, с. 180]. За справедливим зауваженням О. В. Ободовського, законодавчі положення, якими встановлено порядок проходження військової служби і про які йдеться в частині першій статті 401 КК України, не страждають від кримінальних правопорушень, передбачених у XIX розділі Особливої частини, а тому не є родовим об'єктом цих правопорушень. Таким, на думку автора, виступає бойова готовність та боєздатність Збройних Сил України, інших військових формувань, які необхідні для забезпечення воєнної безпеки й оборони України та виконання інших покладених на них завдань [9, с. 26–28]. Д. О. Колодін обґрунтовано акцентує увагу на тому, що скільки б разів не порушувався встановлений порядок формування і діяльності виборчих комісій, порядок реєстрації виборців, порядок висування кандидатів на виборні посади чи порядок проведення передвиборної агітації він не руйнується, оскільки покликаний лише забезпечити те, заради чого впроваджувався – об'єктивне волевиявлення виборців [10, с. 61].

Слід додати, що при розумінні об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 332–332² та 334, як порядку перетинання державного кордону України, кримінально-правова охорона останнього перетворюється на самоціль, що фактично вуалює справжню спрямованість зазначених діянь.

Отже, встановлений законодавством порядок перетинання державного кордону України не може виступати об'єктом злочинів, відповідальність за які встановлена ст. ст. 332–332² та 334 КК України, оскільки при вчиненні цих діянь шкоди зазнає не він, а те, заради чого він впроваджувався. У цьому аспекті більш слушно уявляється позиція тих дослідників, які вважають, що порядок перетинання державного кордону України забезпечує її державну безпеку.

Необхідно зазначити, що у сучасних джерелах такі поняття, як національна безпека та державна безпека доволі часто ототожнюються, а цілісність і недоторканість території України розглядаються як складові останньої [11, с. 10]. Це цілком зрозуміло, оскільки національна безпека є складною синтезованою категорією, яка охоплює різні аспекти суспільних відносин, поєднаних єдиною метою захисту особистості, суспільства та держави від різноманітних загроз і небезпек. Однак, Закон України «Про національну безпеку України» згадані поняття диференціює (ст. 1). З цього виходять і розробники проєкту нового КК, розглядаючи державу та національну безпеку України як самостійні об'єкти кримінально-правової охорони (книга 9). Деякі автори слушно наголошують на тому, що посягання на територіальну цілісність України є загрозою її національній безпеці [12, с. 52]. Тому визначення розробниками проєкту кримінально-правової природи діяння, спрямованого на зміну територіальної цілісності України, як злочину проти національної безпеки України (ст. 9.1.4) цілком заслуговує на підтримку.

Поняття державної безпеки теж є комплексним і, поряд з іншими складовими, включає до себе і безпеку державного кордону (прикордонну безпеку) України, хоча подекуди зазначені категорії розглядаються як автономні [12, с. 55].

З викладеного постає, що такі поняття, як прикордонна безпека, з одного боку та територіальна цілісність і недоторканість України, з іншого, є різними категоріями, ототожнення яких, особливо у кримінально-правовій площині, неприпустиме. У зв'язку з цим, не можна погодитися з Ю. Б. Курилюком, який посяганнями на прикордонну безпеку України вважає і діяння, передбачені ст. ст. 110 та 110² чинного КК [13, с. 82].

Таким чином, видовим об'єктом діянь, передбачених ст. ст. 332–332² та 334 чинного КК має визнаватися прикордонна безпека України.

Слід підкреслити, що зазначене поняття не може зводитися до режиму державного кордону України, який, відповідно до ст. 8 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р., включає до себе порядок: 1) перетинання державного кордону України; 2) плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі та внутрішніх водах України; 3) заходження іноземних невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебування в них; 4) утримання державного кордону України, проведення різних робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні України.

З кримінально-правової точки зору, прикордонна безпека становить собою сукупність суспільних відносин з реалізації життєво важливих інтересів держави у прикордонному просторі, нормальне функціонування яких забезпечується шляхом встановлення режиму державного кордону України.

З позиції Закону України «Про національну безпеку України» державна безпека – захищеність державного суверенітету, територіальній цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важ-

ливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру (п. 4 ч. 1 ст. 1).

Тобто, по суті, тут йдеться про два різновиди державної безпеки: перший пов'язаний із захищеністю державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу, а другий – із захищеністю інших життєво важливих національних інтересів. Складовою національної безпеки, як уявляється, є лише перший різновид. Що ж стосується другого – то він утворює поняття державної безпеки у власному сенсі, яке теж є комплексним і, поряд з іншими складниками, включає до себе і прикордонну безпеку, посягання на яку, наприклад, шляхом незаконного перетинання державного кордону України (ст. 332² КК), хоча і завдає шкоду життєво важливим інтересам держави, на відмінну від посягання на територіальну цілісність та недоторканість України, не має екзистенціального характеру. У зв'язку з цим, навряд чи можна погодитися з висловленою у літературі думкою, що прикордонна безпека держави є складником її національної безпеки [13, с. 80] і ще раз підтримати позицію розробників проєкту нового КК України, які національну безпеку України та державу позиціонують як самостійні об'єкти кримінально-правової охорони.

Висновок. Видовим об'єктом злочинів, передбачених ст. ст. 332–332² та 334 чинного КК України має визнаватися прикордонна безпека держави, оскільки недоторканості державних кордонів, що є складовою національної безпеки і охороняється першим розділом Особливої частини, зазначенні діяння шкоди не завдають. Цей висновок зумовлює необхідність внесення змін як до назви розділу XIV Особливої частини чинного КК, так і до назви розділу 9.3 проєкту нового КК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар. За заг. ред В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Х. : ТОВ «Одісей», 2004. 1152 с.
2. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник. За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. Х: Право, 2015. 680 с.
3. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. За ред. М. І. Мельника, М. І. Хаврюка. К.: Атіка, 2005. 1064 с.

4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. За ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. К.: Юрінком інтер, 2018. 1104 с.
5. Забезпечення прикордонної безпеки правоохоронними органами системи МВС України в умовах воєнного стану: метод. рекомендації / кол.авт. О. С. Юнін, В. В. Шаблистий, В. С. Березняк, Ю. Б. Курилюк та ін. Дніпро: ДДУВС, 2024. 40 с.
6. Проєкт нового Кримінального кодексу України. Контрольний текст проєкту станом на 2 квітня 2025 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>
7. Проєкт нового кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. За заг. ред. Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюк. К.: Компанія ВАІТЕ, 2024. 494 с.
8. Чугуніков І. І. Об'єкт і об'єктивна сторона складу злочину: проблеми розмежування. Вісник Південного регіонального центру національної академії правових наук України. 2018. № 17 с. 167-181.
9. Ободовський О. В. Військові кримінальні правопорушення: теорія і практика, 2023. 652 с.
10. Колодін Д. О. Концептуальні засади кримінально-правової охорони народного волевиявлення в Україні: дис. докт. юрид. наук: 12.00.08. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2025. 440 с.
11. Остафійчук Г. В., Олейніков Д. О., Сичевський В. В. Розслідування посягань на територіальну цілісність і недоторканість України: наук. – практ. посіб. Х. : Право, 2018. 184 с.
12. Носач А. В. Загрози національній безпеці як обов'язкова ознака злочинності, що посягає на державний суверенітет і територіальну цілісність України. Право і суспільство. 2019. № 13. С. 50-56.
13. Курилюк Ю. Б. Деякі сучасні кримінально-правові та кримінологічні аспекти забезпечення прикордонної безпеки держави. Прикарпатський юридичний вісник. 2017. Вип. 4 (19). С. 80-83.